

דתישכונ

בס"ד

ראש השנה, תשפ"א, מספר 1386

"איך גרש בְּנוֹ, גם שלחהו עם אמו ריקם, ואיה נדבת לבו?" על הקושי המוסרי העולה מפרשת גירוש ישמעאל – עיון במדרש ובתרגום נעמה גולן

פרקי דרבי אליעזר (מהד' היגר) – פרק

כט

שלח ישמעאל ולקח לו אשה מבנות מואב, לאחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו, ונשבע לשרה שלא ירד מעל הגמל במקום שישמעאל שרוי תמן, והגיע לשם בחצי היום, ומצא שם את אשתו של ישמעאל, אמ' לה היכן הוא ישמעאל, אמרה לו הלך הוא ואמו להביא פירות ותמרים מן המדבר, אמ' לה תני לי מעט לחם ומים כי עייפה נפשי מדרך המדבר, אמרה לו אין לי לחם ולא מים, אמ' לה כשיבא ישמעאל הגידי לו את הדברים הללו ובן חכם כחצי חכם, ואמרי לו זקן אחד מארץ כנען בא לראותך ואמ' חלף מפתן ביתך שאינה טובה לך. וכשבא ישמעאל מן המדבר הגידה לו את הדברים הללו, ובן חכם כחצי חכם, והבין ישמעאל ושלחה אמו ולקחה לו אשה מבית אביה ופטימה שמה. ועוד אחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו, ונשבע לשרה כפעם ראשונה שאינו יורד מן הגמל במקום שישמעאל שרוי שם, והגיע לשם בחצי היום ומצא שם אשתו של ישמעאל ואמ' לה היכן הוא ישמעאל, אמרה לו הוא ואמו הלכו לרעות את הגמלים במדבר, אמ' לה תני לי מעט לחם ומים כי עייפה נפשי מדרך המדבר, והוציאה לחם ומים ונתנה לו, עמד אברהם והיה מתפלל לפני הקב"ה על בנו ונתמלא ביתו של ישמעאל מכל טוב ממין הברכות, וכשבא ישמעאל הגידה לו את הדבר וידע ישמעאל שעד עכשיו רחמי אביו עליו כרחם אב על בנים.

מדרש זה, כאשר העלילה המתוארת בו מצויה במקורות המוסלמיים בגרסאות

ביום הראשון של ראש השנה אנו קוראים את סיפור גירוש ישמעאל (בר' כא) וביום השני את סיפור עקדת יצחק (בר' כב). שני הסיפורים הללו מציגים את גדולתו ומסירותו של אברהם אבינו. זיקות רבות קיימות בין שני ניסיונות קשים אלו שבהם מתבקש האב לגרש את בנו הגדול ולעקוד את בנו הצעיר. זיקות אלו בתחומי התוכן והלשון מלמדות, לדעת סימון, כי יש לראות את השילוח של ישמעאל בגדר "עקדה". לעקדת יצחק קדמה אפוא 'עקדת ישמעאל'.¹ הצד השווה בעקדות אלו הוא, שלצד הכאב הנורא של פרידה סופית מבן, התלווה גם הקושי המצפוני שבעשיית מעשה לא מוסרי ביסודו. בסיפור עקדת יצחק נצטווה אברהם לעבור על איסור שפיכות דמים ובסיפור הסמוך לו הוא נצטווה להישמע לשרה הדורשת ממנו לנשל את בנו מהירושה ולגרש אותו ואת אימו למדבר החם והיבש, כאשר סכנת מוות מרחפת על ראשם של התועים בו. את הקושי המוסרי העולה מגירוש ישמעאל ביטא אבן עזרא במילים: "ורבים יתמהו מאברהם: איך גרש בנו, גם שלחהו עם אמו ריקם, ואיה נדבת לבו?" (הפירוש הקצר, בר' כא:יא).

עם הקושי המוסרי העולה מסיפור גירוש ישמעאל התמודדו פרשנים, דרשנים ומתרגמים קדומים וחדשים. ברצוני לבחון כיצד התמודדו עם קושי זה מדרש פרקי דרבי אליעזר והתרגום המיוחס ליונתן. שני אלו ביקשו להאיר את דמותו של אברהם באור חיובי ולהצדיק את מעשיו, אולם מעניין לראות כי הם עשו זאת בדרכים שונות, ואולי אף מנוגדות. מדרש פדר"א מרחיב את הסיפור המקראי ומוסיף נופך חדש לדמותו של אברהם, נופך אנושי ואבהי:

* ד"ר נעמה גולן, מרצה למקרא במכללת סמינר הקיבוצים ובמכללת הרצוג.

1 א' סימון, "גירוש ישמעאל- העקדה שקדמה לעקדת יצחק", עקדת יצחק לזרעו- מבט בעין ישראלית, תל אביב תשס"ו, עמ' 377-380.

וגרשה, ותקח לו אימו את פטימא אישה מארץ מצרים). שתי הנשים הנזכרות בשמן הן נשים המתקשרות לתולדות חיי של מוחמד: עי שא הייתה אשת מוחמד ופטימא בתו.

אולם, לצד הדמיון בין שני מקורות אלו יש לשים לב גם לשוני משמעותי ביניהם: בעוד מדרש פדר"א מציג בצורה מורכבת את הקונפליקט שבו מצוי אברהם בין נאמנותו לאשתו ולדבר הא-ל לבין מחויבותו כלפי בנו, הרי שהתרגום המיוחס ליונתן מתאר תמונה דיכוטומית, ומציג דמויות שליליות (הגר ושמעאל) העומדות בעבר אחד של המתרס, ומהעבר השני את הדמויות החיוביות (אברהם ושרה).

והו כיוון דמטו לפיתחא דמדברא אדכרו למטעי בתר פולחנא נוכראה ולקה ישמעאל באי שא צמירתא ושתי כל מיא עד דישלימו כל מיא מן קרווהא ואתחריך ואיתקליש ביסריה וסוברתיה ואישתלהיאת וקר{א} <ת> לדחלתא דאיבה ולא ענה יתה ומן ידטלקת ית ריבא תחות חד מן אילנייא (=כיוון שהגיעו לפתח המדבר נזכרו לטעות אחרי אלוהים אחרים ולקה ישמעאל באש צמרמורת, ושתה כל המים עד שכלו כל המים מן החמת ונשרף ונחלש בשרו ותישא אותו ותתעייף וקראה לאלוהי אביה ולא ענה לה.³

על פי ת"י כל האשמה לגורלם של הגר ושמעאל מוטלת על מעשיהם: העובדה שהמים כלו מן החמת, וכתוצאה מכך נותרו השפחה ובנה במדבר היבש בסכנת חיים, איננה אשמתו של אברהם חלילה, אלא קשורה בכך שהגר עבדה אלוהים אחרים. לעומת זאת, ההצלה של ישמעאל בסופו של דבר הייתה בזכות אברהם:

ושמיע קדם יי ית קליה דטליא בגין זכותיה דאברהם וקרא מלאכא דיי להגר מן שמייא ואמר לה מה ליך הגר לא תיסתפין ארום שמיע קדם יי ית קליה דטליא ולא דן יתיה לפום עובדוי בישיא דעתיד למיעבד אלהין בגין זכותיה דאברהם חס ע{י} לוי באתר דהוא תמן.

שונות,² שופך אור על מערכת היחסים שבין אברהם לבנו ישמעאל. אם קורא המקרא שאל את עצמו, איך ייתכן שאברהם גירש את בנו והתנתק ממנו, בא מדרש זה ומרחיב את הסיפור המקראי ומציג את אברהם כמי שלא ניתק קשר עם בנו, אלא דווקא בא לבקרו. אברהם מוצג כאב רחום הדואג לבנו ומתפלל בעבורו. גם ישמעאל מוצג כבן השומע בקולו של אביו. בעקבות מבחן ההשקיה שעורך אברהם לכלתו, בדומה למבחן ההשקיה שערך עבדו לרבקה, אברהם מבין שאישה זו אינה ראויה לבנו, ומוסר לה מסר שתעביר לבנו: "חלף מפתן ביתך שאינה טובה לך". ישמעאל שומע להמלצת אביו, ובעזרת אימו מגרש את אשתו.

את הקונפליקט הפנימי שבו נתון אברהם ניתן לחוש, למעשה, כבר במקרא עצמו. כאשר שרה מבקשת מאברהם לגרש את האמה ואת בנה, הכתוב מתאר בצורה מפורשת את הקושי של אברהם לעשות זאת: "וַיֵּרֶע הַדָּבָר מֵאֵד בְּעֵינֵי אַבְרָהָם עַל אֹדֶת בְּנוֹ" (בר' כא:א). רק לאחר ציווי א-לוהי מפורש "אַל יֵרַע בְּעֵינֶיךָ עַל הַנְּעָר וְעַל אִמָּתְךָ כֹּל אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵלַיךְ שָׂרָה שְׁמַע בְּקוֹלָהּ" (שם:יב), אברהם שומע בקול שרה ומגרש את הגר ושמעאל המדברה.

מדרש פדר"א ממשיך קו זה וממחיש את מצבו העדין של אברהם באמצעות תמונה ציורית, שלפיה בכל פעם שהלך אברהם לבקר את ישמעאל הוא נשבע לשרה שלא ירד מעל הגמל. שבועה זאת מבטאת את מצבו העדין והמורכב של אברהם, ומציגה אותו כמי שאוחז בחבל בשני קצותיו: בעת ובעונה אחת הוא זוכר הן את מחויבותו כלפי אשתו הן את מחויבותו כלפי בנו, והוא מנסה להלך בעדינות על החבל הדק שבין שתיהן מבלי לקורעו.

מוטיבים שונים שנזכרים במדרש זה מופיעים גם בתרגום הארמי המיוחס ליונתן. בשני המקורות מסופר על כך שישמעאל נשא בתחילה אישה על דעת עצמו, ושמה עדישא. לאחר מכן גירשה ואימו השיאה לו את פטימא, שמוצאה מבית אביה, מארץ מצרים: "ויתב במדברא דפארן ונסיב איתא ית עדישא ותרכה ונסיבת ליה אימיה ית פטימא אתתא מארעא דמצרים (ת"י בר' כא:כא) (=וישב במדבר פארן ויקח את עדישא

3 התרגום לעברית על פי ד' רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה: מתורגם לעברית עם ביאורים ציוני מקורות ומקבילות, א-ב, ירושלים תשמ"ה.

2 א' שוסמן, "מקורו היהודי ומגמתו של סיפור ביקורי אברהם אצל ישמעאל", תרביץ מט (תש"ם) עמ' 325-345.

של מוחמד, ממדרש פרקי דרבי אליעזר.⁴ אולם ת"י הרחיב מסורת זו, והציג את דמותו של ישמעאל באור שלילי באופן עקבי לאורך כל הפרק. מגמתו של ת"י להציג כך את ישמעאל מושפעת מהתקופה שבה נערך תרגום זה, בסביבות המאה השמינית, תקופת עליית האסלאם.⁵ על רקע האיום שנשב מבחוץ על הצורך לבצר עמדות ולהמיר את התמונה המורכבת בתמונה דיכוטומית בעלת מסר חד משמעי.⁶

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
f הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

(=ונשמע לפני ה' קול הנער בגלל זכות אברהם, ויקרא מלאך ה' להגר מן השמיים ויאמר לה מה לך הגר אל תיראי כי שמע לפני ה' את קול הנער. ולא דן אותו לפי מעשיו הרעים שעתיד לעשות אלא בגלל זכות אברהם חס עליו).

לאורך כל התרגום של פרק זה, ישמעאל מוצג כדמות שלילית מכל הבחינות. מבחינה דתית הוא מתואר כעובד עבודה זרה, כמי שיצא לתרבות רעה. מבחינה חברתית הוא מתואר כמי שעלול לפגוע באחיו יצחק ולהילחם בו (ת"י לפס' י). גם באשר לעתיד המובטח לישמעאל מוצאים אנו בת"י לפרק זה, תיאור שלילי המנוגד לחלוטין לתיאור המקראי. ישמעאל מוצג כמי שעתיד לעשות מעשים רעים, ולמרות זאת ה' מצילו מכיוון שה' לא דן אותו על פי עתידו- (ת"י לפס' יז). ישמעאל מוצג כמי שלא עתיד להמשיך את זרעו של אברהם (ת"י לפס' יב), וכמי שזרעו עתיד להיות עם ליסטים (ת"י לפס' יג). גם הגר מוצגת כעובדת עבודה זרה, וכמי שגורמת בעקבות כך לכיליון המים.

ההבדל בין מדרש פדר"א לבין ת"י מתחבר למקרא התרגום לפסוק יא. על פי ת"י אברהם איננו מוצג כמיוסר מהגירוש. לפסוק "וַיֵּרַע הַדָּבָר מֵאֵד בְּעֵינֵי אַבְרָהָם עַל אֹדֶת בְּנוֹ" (בר' כא:יא) מוסיף ת"י לאחר המילה 'בנו' שלוש מילים אשר משנות לחלוטין את משמעותו: "דיפלח לפולחנא נוכראה" (=שעבד עבודה זרה). כלומר, על פי תפיסתו של ת"י, לא גירוש הבן חרה לאברהם, אלא מעשיו של ישמעאל הם שהיו רעים בעיניו. על ידי תוספת זאת משנה ת"י את טיב היחסים בין הדמויות. ישמעאל אינו מוצג כבן אהוב על אביו, וכמי שאביו מתקשה לגרשו מעל פניו, אלא כבן אשר גרם צער לאביו בכך שסטה מדרכו ופנה לעבודה הזרה.

בשני המקורות שראינו ניכרת מגמה ברורה להאיר את דמותו של אברהם באור חיובי, אולם מגמה זו באה לידי ביטוי בדרכים שונות: בעוד מדרש פדר"א מבקש להדגיש את הקשר בין אברהם לבנו ישמעאל, ת"י משחיר את דמותו של ישמעאל, ומציגו בניגוד לאביו אברהם וכמי שבחר להתנתק ממנו.

נראה שבמקרה שלפנינו, התרגום המיוחס ליונתן שאב את המסורת, הקושרת בין דמותו של ישמעאל לדמותו

4 א' שנאן, **אגדתם של מתורגמנים**, ירושלים תשל"ט, עמ' 163-165.
5 פעמים רבות, ישמעאל הוא מילת קוד שבאמצעותה מתייחס ת"י אל התופעה ההיסטורית החדשה של עליית האסלאם במאות השביעית-שמינית, שכלפיה התרגום מגלה יחס עוין, הן מהצד הצבאי מדיני והן מהצד הדתי. ראו: א' שנאן, **תרגום ואגדה בו – האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 163.
6 יש לציין כי מדרש פדר"א מתוארך אף הוא לסביבות המאה השמינית לספירה. אולם, בשונה מהמגמה האנטי ישמעאלית המובהקת העולה מתוך ת"י, מחבר מדרש פדר"א מגלה יחס דו ערכי אל האסלאם, יחס "ששנאה והערכה מסוייגת משמשות בו בערבוביה". ראו: י' היינמן, **אגדות ותולדותיהן – עיונים בהשתלשלותן של מסורות**, ירושלים 1974, עמ' 196.